

УДК 766:656.835.91(477)»1918/1921»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/86-3-7>

Ольга ПОБЕРІЙ,

orcid.org/0009-0007-9579-5879

*аспірантка кафедри графічного дизайну
Київського національного університету культури і мистецтв
(Київ, Україна) o.poberiy@gmail.com*

Катерина ГАМАЛІЯ,

orcid.org/0000-0002-8982-2005

*доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри дизайну і технологій
Київського національного університету культури і мистецтв
(Київ, Україна) gamaleya@ukr.net*

ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОШТОВИХ МАРОК ПЕРІОДУ УНР

У статті розглянуто художньо-стилістичні особливості в дизайні перших українських поштових марок періоду Української Народної Республіки (1918–1921), що становлять унікальний пласт національної культурно-мистецької спадщини. Виявлено основні принципи формування візуальної мови та стилістичних прийомів у поштової мініатюрі України початку ХХ ст. на основі архівних матеріалів. Висвітлено історичний контекст та етапи створення перших українських поштових марок: організація конкурсу та відбір робіт; особливості технологічного процесу виготовлення; художня реалізація обраних проєктів. Досліджено творчий доробок провідних художників означеного періоду, Георгія Нарбута та Антіна Середи, виявлено особливості їхнього творчого методу та характерні стилістичні ознаки. Проаналізовано технічні аспекти виготовлення марок у техніці літографії, що здійснювалось у друкарнях В. Кульженка в Києві та Ю. Фесенка в Одесі. На основі формально-стилістичного, іконографічного та семіотичного методів здійснено спробу провести комплексний аналіз композиційної структури, графічних засобів, колористичних рішень та символіки зображень поштових марок. Встановлено, що у дизайні українських марок простежується синтез модерну з елементами українського народного декоративного мистецтва, використання національної символіки та орнаментики. Доведено, що поштові марки періоду УНР не лише виконували утилітарну функцію поштового засобу оплати, але й відігравали важливу комунікативну роль як носії державної символіки та національної ідентичності. Обґрунтовано вплив художніх рішень перших українських поштових марок на формування національної візуальної культури та подальший розвиток українського графічного дизайну початку ХХ століття. Результати дослідження розширюють наукове розуміння процесів становлення української візуальної ідентичності та можуть бути використані у подальших мистецтвознавчих студіях, присвячених українському графічному дизайну.

Ключові слова: поштові марки, графічний дизайн, філателія, Українська Народна Республіка, українське мистецтво, історія дизайну, поштова графіка.

Olha POBERII,

orcid.org/0009-0007-9579-5879

*Graduate student at the Department of Design
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) o.poberiy@gmail.com*

Kateryna GAMALIYA,

orcid.org/0000-0002-8982-2005

*Doctor of Art History, Professor,
Professor at the Department of Design and Technology
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) gamaleya@ukr.net*

ARTISTIC STYLE OF THE FIRST UKRAINIAN POSTAL STAMPS

This article examines the artistic and stylistic features in the design of the first Ukrainian postage stamps from the Ukrainian People's Republic period (1918–1921), which constitute a unique layer of national cultural and artistic

heritage. Based on archival materials, the fundamental principles of visual language formation and stylistic techniques in Ukrainian postal miniatures of the early 20th century are identified. The historical context and stages of creating the first Ukrainian postage stamps are highlighted: organization of the competition and selection of works; peculiarities of the technological production process; and artistic implementation of selected projects.

The creative contributions of leading artists of this period, Heorhiy Narbut and Antin Sereda, are investigated, revealing the distinctive characteristics of their creative methods and stylistic features. Technical aspects of stamp production using lithography, carried out in the printing houses of V. Kulzhenko in Kyiv and Y. Fesenko in Odesa, are analyzed. Using formal-stylistic, iconographic, and semiotic methods, a comprehensive analysis of compositional structure, graphic techniques, color solutions, and symbolic imagery of the postage stamps is conducted.

The research establishes that Ukrainian stamp design demonstrates a synthesis of Art Nouveau with elements of Ukrainian folk decorative art, incorporating national symbols and ornamentation. The study proves that the postage stamps of the Ukrainian People's Republic period not only served the utilitarian function of postal payment but also played an important communicative role as carriers of state symbols and national identity. The influence of artistic decisions in the first Ukrainian postage stamps on the formation of national visual culture and the subsequent development of Ukrainian graphic design in the early 20th century is substantiated.

The research findings expand the scholarly understanding of Ukrainian visual identity formation processes and can be utilized in further art historical studies dedicated to Ukrainian graphic design.

Key words: postal stamps, graphic design, philately, Ukrainian People's Republic, Ukrainian art, design history, postal graphics.

Постановка проблеми. Період Української Народної Республіки (УНР) став визначальним етапом у формуванні національної державності та культурної ідентичності України. Серед важливих атрибутів державності того часу особливе місце посідають поштові марки, які виконували подвійну функцію – слугували засобом поштової оплати та водночас виступали елементами державної символіки. Хоча історичні аспекти створення та обігу українських марок першої чверті ХХ ст. досліджувалися науковцями, їхні художні та стилістичні особливості досі залишаються недостатньо вивченими. Важливість такого дослідження полягає в розумінні процесу формування національної візуальної мови, де художні тенденції, органічно поєдналися з елементами українського народного мистецтва та національною символікою.

Аналіз досліджень. Теоретико-методологічне підґрунтя досліджень української марки бере свій початок із наукових праць відомих філателістів: Ю. Вирового (1925), Й. Левітаса, В. Басюка (1985). Саме їхні доробки заклали концептуальну основу для системного вивчення українських поштових марок як культурно-мистецького феномену та історичного джерела. Перший український посібник із колекціонування поштових марок колекціонера-філателіста В. Чередніченка вийшов друком у 2015 році. Художня цінність філателістичних мініатюр України поступово завойовувала своє місце на мистецькій ниві, та сьогодні є предметом аналізу дослідників: О. Івахненко (1995) розглядає естетичні аспекти поштових марок, В. Бехтір, В. Дворник (1995) зосереджуються на іконографічних особливостях філателістичних випусків. Історіографія проблеми представлена працями

дослідників: Р. Бишкевич (2004), Л. Пиріг (2012), О. Потильчак (2018), С. Орехова (2020), які розглядають поштові марки як специфічне історичне джерело, що відображає процеси державотворення та формування національної ідентичності. Філателіст Іван Булат зробив значний внесок у дослідження поштових марок УНР та ЗУНР. Результати його досліджень були видані у США: «Ілюстрована історія поштових марок Західно-Української Народної Республіки 1918–1919» (1973). Додатковий внесок у розвиток цього напрямку внесла Ю. Бокарева (2007), розширивши методологію дослідження. Творчість та життєвий шлях Г. Нарбута, видатного графіка-творця перших українських марок, висвітлена науковцями: В. Січинським, С. Білокінь, І. Мозалевським, Ю. Вировим. Джерельну базу дослідження складають: каталоги українських поштових марок 1920-х – 1930-х рр., сайти та каталоги філателістичних спільнот, музейні експозиції, приватні філателістичні зібрання. Комплексне застосування зазначених методів та джерел дозволило здійснити аналіз художньо-стилістичних особливостей українських поштових марок як елементу графічного дизайну.

Мета статті – розглянути перші українські поштові марки періоду УНР (1918–1921) з точки зору їхньої ролі у формуванні національної візуальної мови та впливу на розвиток українського графічного дизайну.

Виклад основного матеріалу. Історія створення перших українських поштових марок тісно пов'язана з процесом державотворення. Як зазначає дослідник С. Білокінь у статті «Георгій Нарбут і українська поштова марка» (1996), використання старих загальноросійських поштових

марок мало припинитися як з національних, так і з прагматичних міркувань. Перший конкурс на проєкт поштових марок УНР було оголошено 23 грудня 1917 року в газеті «Народна воля». За даними В. Фурмана (2003), початково планувалося використати єдиний малюнок для випуску полібарвної серії з 11 марок різної вартості. Філателіст В. Анголенко виявив документи, які свідчать, що вже 17 січня 1918 року на засіданні Ради пластичних мистецтв розглядався проєкт марки Г. Нарбута. Згідно з архівними джерелами, до конкурсу також були запрошені художники М. Козік, В. Кричевський, Л. Обозненко, А. Середа та В. Ковальський. У березні 1918 року Рада пластичних мистецтв остаточно схвалила малюнки Г. Нарбута для марок вартістю 30, 40 і 50 шагів, а 27 березня – проєкти А. Середи для марок номіналом 10 і 20 шагів. Через складні економічні обставини виробництво металевих монет викликало труднощі. Було впроваджено альтернативне платіжне рішення – паперові грошові-знаки, які отримали офіційну назву «розмінні марки», в побуті їх називали «марки-гроші». Використання цих грошових знаків для поштових відправлень заборонялося. Однак після запровадження поштових «шагівок» траплялися випадки, коли через неухважність працівників пошти або в філателістичних цілях «марки-гроші» все ж використовувалися як поштові (В. Чередніченко, 2015).

Технологічний процес виготовлення передбачав друк на великоформатних аркушах, кожен з яких містив 400 одиниць, організованих у чотири сектори по 100 знаків (у конфігурації 10x10). На той період марки друкувалися пласким друком у одній з найскладніших друкованих технік – літографія. Літографія (з грецької: «літос» – камінь, «графо» – пишу) – поліграфічний спосіб друку, розроблений А. Зенефельдером у 1796–1798 роках, основою якого слугував спеціальний вапняковий камінь замість металевих друкарських форм. Технологія передбачала нанесення зображення жирною тушшю або спеціальним олівцем, після чого пробіли оброблялися розчином азотної кислоти та колоїдною речовиною, щоб не зафарбовувати їх при друці. Цей метод, який згодом був удосконалений і трансформувався в офсетний друк, широко використовувався для виготовлення плакатів та репродукцій художніх картин. В Україні літографія з'явилася спочатку в Одесі у 1820-х роках, згодом у львівській ставропігійській друкарні (1846) та Київському університеті Св. Володимира (1838). Значні літографічні майстерні були засновані Л. Буяльським у Києві (1852) та при друкарні Києво-Печерської лаври (1866) під керівництвом

Г. Шенгальда та І. Гаупта. Сировина для літографії – спеціальний камінь, видобувалася на Поділлі (Літературознавча енциклопедія, 2007). Техніка літографії, була економічно вигіднішою порівняно з офортом, дозволяла також забезпечити випуск марок значно більшим тиражем. Виробничий процес поштових мініатюр відбувався у двох поліграфічних центрах: друкарні В. Кульженка в Києві та поліграфічному підприємстві Ю. Фесенка в Одесі. Друкарні використовували папір різних сортів так у київській друкарні марки друкувалися на жовтуватому картоні, одеська друкарня використовувала картон сірувато-білого відтінку. Технологічні можливості друкарень мали обмежену кольорову палітру: світло-коричневий (10 шагів), коричневий (20 шагів), синій (30 шагів), зелений (40 шагів) та червоний (50 шагів). Було розроблено спеціальну систему контролю якості, що включала: перевірку чіткості відтворення найдрібніших елементів дизайну; контроль насиченості та рівномірності кольору; оцінку якості перфорації; перевірку міцності паперу та стійкості фарб. На звороті кожної шагівки чорним чорнилом був нанесений символ тризуба та супровідний напис, який засвідчував автентичність банкноти. Текст «Ходить нарівні з дзвінкою монетою» розташовувався під зображенням тризуба і знаходився всередині обрамлення: для номіналів 10, 20, 30 шагів – у подвійному контурі, а для 40, 50 шагів – в одинарному. Варіативність дизайну проявлялася по-різному: банкноти з подвійним контуром мали два різновиди за товщиною ліній рамки та написів, тоді як версії з одинарним контуром існували в трьох модифікаціях, що відрізнялися масштабом шрифту, габаритами національного символу та вертикальним розміром обрамлення. Тираж 12 000 000 шагів (60 000 крб. = 120 000 грн.) (Я. Мулик, 2024).

Поштові знаки номіналами 10 і 20 шагів були розроблені графіком Антіном Середою (рис. 1), який належав до мистецького кола Георгія Нарбута. Творча манера Середи, зазнала впливу нарбутівської школи в аспектах шрифтового оформлення та орнаментики, проте мала більш стриманий характер. Його роботам притаманні чіткість композиційної будови, симетричність, збалансоване співвідношення графічних елементів та виразний контраст чорно-білої гами (Шевченківська енциклопедія, 2015). Марки оформлені у вертикальному форматі, детально пророблені та насичені елементами. У верхній частині розміщено напис «УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА». Внизу вказано цифрове позначення номіналу в лівому та правому кутках, між якими зазначено назву грошової одиниці. Шагівка номі-

налу 10 (рис. 1) має симетричну композицію з центральним розташуванням державного символу – тризуба, який зображено на тлі стилізованого неба з хмарами та сонця промені якого спрямовані до землі, що надають композиції динамічності. Припускаємо що використання образу сонця з променями інтерпретується як символ світла, відродження молодої держави. Композиція обрамлена декоративним орнаментом, що поєднує геометричні та рослинні мотиви. Квіти вірогідно натхнені мотивами «дерево життя», традиційним символом українського народного мистецтва, що зустрічається у візерунках вишитих рушників, декоративних писанок, ткацьких виробів та хатніх розписів. Такий висновок можна зробити з того що Середа досліджував українське образотворче мистецтво, пізніше викладав книжкову графіку та шрифт в кількох університетах. Його наукові та художні напрацювання перебувають на зберіганні в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (ф. 70 1115 од.). Тризуб, як ключовий знак-символ, репрезентує державну владу та суверенітет. Загальна композиція, з використанням сонця та променів, звучить як символічне відображення історичного моменту, початку нового етапу розвитку після тривалого періоду відсутності власної державності. Марка номіналу 20 шагів (рис. 1) має схожу стилістику. Композиція по кутах обрамлена декоративним рослинним орнаментом, головним зображенням є селянин-хлібороб з косою у національному вбранні поруч з гербом-тризубом, в зв'язку з чим марка отримала назву «Косар». Композиція виглядає більш об'ємною ніж 10 шагів за рахунок тіней на номіналі та зображенні косаря. Стилістично роботи Антона Середи поєднують елементи модерну та українського народного декоративного мистецтва, що відображає загальні тенденції українського мистецтва початку ХХ століття.

Поштові марки номіналом 30, 40 і 50 шагів створив Георгій Нарбут (Рис. 1), видатний український графік, один із засновників Української академії мистецтв. Вивчаючи творчість Нарбути, мистецтвознавець Володимир Січинський у французькому журналі «Ль'амур де ль'ар» (1929) відзначав високу мистецьку цінність цих марок, зазначаючи, що «державні знаки, створені Нарбутом, мають непересічне культурне значення та демонструють зрілість українського мистецтва того періоду» (Січинський, 1929).

На поштовій марці номіналом 30 шагів зображена молода дівчина у вінку, алегорія Молодї України. Композиція вертикальна побудована на основі восьмикутника з сітчастим тлом у синьому

кольорі, має чіткі виражені лінії. Синій традиційно асоціюється з духовністю. У верхніх кутах шагівки вказаний номінал 30 між ними напис «ШАГІВ». Автор використовує принцип повторення тризуба та рослинного орнаменту. У нижній частині марки розміщено напис у два рядки «УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА» використовуючи два варіанти накреслення жирне (bold) та курсивне (italic) різного кегеля. Шрифт підпорядкований загальному декоративному рішенню. Нарбут майстерно балансує між декоративністю та функціональністю шрифту, створюючи гармонійне поєднання зображення та тексту. У профільному зображенні дівчини в національному вінку прослідковуються паралелі з першою у світі поштовою маркою – британським «чорним пенні». Дослідник В. Фурман підкреслює, що художник не просто запозичив композиційне рішення британського «чорного пенні», але творчо переосмислив його, надавши глибокого національного змісту: замість імператорської корони на голові монарха він зобразив традиційний український вінок, створивши тим самим не просто поштовий знак, а символічний образ молодої української державності з виразним національним характером. Символічним продовженням цієї традиції стало використання нарбутовського малюнка для створення першої стандартної серії марок незалежної України 1992 року, що містила 6 номіналів у карбованцях (Oriekhova, 2019).

Марка номіналом 40 шагів виконана у зеленому кольорі вертикальної побудови з об'ємним тризубом, вписаним у коло, обрамлене картушем з рослинним орнаментом. У верхній частині марки розміщено напис у два рядки «УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА». Номінал 40 розмішений у нижньому лівому куті, поруч напис «ШАГІВ» та два схрещені поштові різки.

Нарбут був справжнім маестро у геральдичному мистецтві, що відобразилось на марках, кожна з яких має картуш та центральний елемент композиції. Особливо це прослідковується на шагівці номіналом 50, де центральним елементом є сам номінал 50, а напис «ШАГІВ» обрамлений у квітковий орнамент з двома схрещеними поштовими різками у верхній частині, в червоному кольорі. Напис у два рядки «УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА» розміщено в нижній частині.

Висновки. Проведений аналіз художньо-стилістичних особливостей перших українських поштових марок періоду УНР демонструє, що «шагівки» становлять унікальний зразок українського графічного мистецтва. В оформленні та

Рис. 1. Розмінні марки шаги. 10, 20 (А. Серета) 30,40,50 (Г. Нарбут)

Джерело: фото з *The National Museum of American History*

художньо-образному рішенні простежується органічний синтез модерну з елементами народного декоративного мистецтва. Стилістичний аналіз шагівок виявив композиційну лаконічну довершеність, попри насиченість художніми елементами, та гармонійне поєднання шрифтової частини із головним зображенням. Мистецьке трактування національної символіки й орнаментики в дизайні марок стало підґрунтям візуальної репрезентації УНР на міжнародній арені. Образний ряд: дівчина у вінку, державний тризуб, селянин-хлібороб, формували цілісну систему художніх кодів, що створили базу для подальшого розвитку ідентичного українського графічного дизайну.

Технологічні особливості літографського друку вплинули на художні рішення митців. Варто зауважити, що обмежена кольорова палітра спонукала Г. Нарбута і А. Серету до пошуку виразних стилістичних прийомів. На нашу думку, саме це

зумовило особливу лаконічність і водночас експресивність графічної мови розглянутих марок.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у здійсненні системного мистецтвознавчого аналізу художньо-стилістичних особливостей та символічного наповнення марок із застосуванням для аналізу комплексу формально-стилістичного, іконографічного та семіотичного методів. Такий підхід дав змогу розкрити механізми творення візуальної ідентичності молодій українській державі через малі графічні форми.

Таким чином, перші українські поштові марки мали не лише функціональне навантаження, але й являлись важливим етапом у формуванні національної графічної візуальної мови. Марки відігравали ключову комунікативну роль як носії державної символіки та національної ідентичності, а також заклали основи українського поштового дизайну ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берлач О. П., Лелик Я. Р. Поштова марка і листівка – світовий тренд репродуктивних творів живопису та графічного мистецтва. Актуальні питання гуманітарних наук. 2023. Вип. 60, том 1. С. 35–40.
2. Бехтір В. Каталог поштових марок України. Київ: Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта», 1997.
3. Білокінь С. Георгій Нарбут і українська поштова марка. Пошта і філателія України. 1996. Вип. № 1. 19.
4. Бишкевич Р. Начерк історії української філателії. Класичний період. Львів. Спеціальний випуск часопису «Галфілівісник». 2004.
5. Бокарева Ю.С. Огляд художньо-образних якостей поштових марок України. Вісник ХДАДМ. Харків. 2007. № 11. С. 3–6.
6. Дворник В. Від задуму – до його художнього втілення. Пошта і філателія України. К., 1995. № 3. С. 4.
7. Івахненко О. Перші марки незалежної України / О. Івахненко // Пошта і філателія України. – К., 1995. – № 1. – С. 10–11.
8. Кулікова А.Ю., Андрейканіч А.І «Українська поштова марка 1918–1983 рр.». Альбом.-Косів: Видавничий дім «Довбуш», 2019. – 96 с.; іл.
9. Потальняк О. Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації. Колективна монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. С. 82.
10. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т.5: Пе-С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. 1040 с. : |904| іл. – кольор. вклейка.
11. Каталог поштових марок України (1918 – 2023) [Текст] / Ярослав Мулик [ред. і уклад.]. – Вид. 6-те, перероб., допов. – Дрогобич : Коло, 2024. – 349, [3] с. : іл. – 600 прим.
12. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
13. Harford T. 50 Things That Made the Modern Economy. The Penny Post revolutionary who transformed how we send letters. NEWS BBC. 14 August 2019
14. Oriekhova S. Ukrainian postage at the time of the Liberation Struggles in 1918–1920: historical narrative of national stamp publishing. SKHID No. 6 (164) November-December 2019

15. Sholohon, L. Philately as a special historical discipline (on the examples production and use of stamps during the ukrainian revolution of 1917–1921). *Grail of Science*, 2022, (14–15), 621–626.
16. Bulat J. *Illustrated Postage Stamp History of Western Ukrainian Republic 1918–1919*. Yonkers: Philatelic Publications, 1973.

REFERENCES

1. Berlach O. P., Lelyk Ya. R. (2023) Poshtova marka i lystivka – svitovi trend reproduktyvnykh tvoriv zhyvopysu ta hrafichnoho mystetstva. [Postage stamp and postcard – a global trend of reproductive works of painting and graphic art] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of humanities*, 60(1), 35-40. [in Ukrainian].
2. Bekhtir V. (1997) *Kataloh poshtovykh marok Ukrainy*. [Catalogue of postage stamps of Ukraine] Kyiv: Ukrainske derzhavne pidpriemstvo poshtovoho zviazku «Ukrposhta». [in Ukrainian].
3. Bilokin S. (1996) Heorhii Narbut i ukrainska poshtova marka. [Georgiy Narbut and Ukrainian postage stamp] *Poshta i filateliia Ukrainy – Post and philately of Ukraine*, 1, 19. [in Ukrainian].
4. Byshkevych R. (2004) *Nacherk istorii ukrainskoi filatelii. Klasychnyi period*. [Outline of the history of Ukrainian philately. Classical period] Lviv: Spetsialnyi vypusk chasopysu «Halfilvisnyk». [in Ukrainian].
5. Bokarieva Yu. S. (2007) *Ohliad khudozhno-obraznykh yakosti poshtovykh marok Ukrainy*. [Review of artistic and figurative qualities of Ukrainian postage stamps] *Visnyk KhDADM – Bulletin of KhDADM*, 11, 3-6. [in Ukrainian].
6. Dvornyk V. (1995) *Vid zadumu – do yoho khudozhnoho vtilennia*. [From concept to its artistic implementation] *Poshta i filateliia Ukrainy – Post and philately of Ukraine*, 3, 4. [in Ukrainian].
7. Ivakhnenko O. (1995) *Pershi marky nezaleznoi Ukrainy*. [First stamps of independent Ukraine] *Poshta i filateliia Ukrainy – Post and philately of Ukraine*, 1, 10-11. [in Ukrainian].
8. Kulikova A. Yu., Andreikanich A. I. (2019) *Ukrainska poshtova marka 1918-1983 rr.* [Ukrainian postage stamp 1918-1983] *Album. Kosiv: Vydavnychi dim «Dovbush»*. [in Ukrainian].
9. Potalchak O. (2018) *Filatelistychni materialy yak istorychne dzherelo: informatsiinyi potentsial, klasyfikatsiini oznaky ta kryterii systematyzatsii*. [Philatelic materials as a historical source: information potential, classification features and systematization criteria] *Kolektyvna monohrafiia – Collective monograph*. Vinnytsia: TOV «Tvory», 82. [in Ukrainian].
10. *Shevchenkivska entsyklopediia: v 6 t. – T.5: Pe-S*. [Shevchenko Encyclopedia: in 6 volumes – Vol. 5: Pe-S] (2015) NAN Ukrainy, In-t l-ry im. T. H. Shevchenka; redkol.: M.H. Zhulynskiy (hol.) [ta in.]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mulyk Ya. (Ed.). (2024) *Kataloh poshtovykh marok Ukrainy (1918-2023)*. [Catalogue of postage stamps of Ukraine (1918-2023)] 6th ed., revised and supplemented. Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
12. Kovaliv Yu. I. (2007) *Literaturoznavcha entsyklopediia: U dvokh tomakh. T.1*. [Literary Encyclopedia: In two volumes. Vol. 1] Kyiv: VTs «Akademiia». [in Ukrainian].
13. Harford T. (2019) *50 Things That Made the Modern Economy. The Penny Post revolutionary who transformed how we send letters*. NEWS BBC. 14 August 2019.
14. Oriekhova S. (2019) *Ukrainian postage at the time of the Liberation Struggles in 1918-1920: historical narrative of national stamp publishing*. SKHID, 6(164).
15. Sholohon L. (2022) Philately as a special historical discipline (on the examples production and use of stamps during the ukrainian revolution of 1917-1921). *Grail of Science*, (14-15), 621-626.
16. Bulat J. (1973) *Illustrated Postage Stamp History of Western Ukrainian Republic 1918-1919*. Yonkers: Philatelic Publications.